

Krikščioniški simboliai Aukštaitijos XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės mediniuose ir metaliniuose kryžiuose

Jolanta Zabulytė

VDA Kauno fakultetas

Muitinės g. 4, LT- 44280 Kaunas

jolantoz@gmail.com

Straipsnyje aptariamai netyrinėti Aukštaitijos XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės medinių ir metalinių – lietuvių ketaus bei kaltinių – paminklinių kryžių krikščioniški simboliai. Daugiausia dėmesio skiriama abreviatūros INRI, Kristaus monogramos, širdies, žvakių, spinduliuojančios monstrancijos, taurės, kaukolės su kaulais bei angelų vaizdavimui, nurodant jų komponavimo vietas, stilistiką, derinius su kitais dekoru elementais. Tyrimui pasirinkti vienalaikiai vieno regiono mediniai ir metaliniai kryžiai, siekiant atskleisti specifinius juose naudotų krikščioniškų simbolių bruožus, o Aukštaitijoje buvusių krikščioniškų simbolių savitumas parodomas juos lyginant su kitų Lietuvos regionų paminklais.

Reikšminiai žodžiai: krikščioniški simboliai, mediniai ir metaliniai kryžiai, Aukštaitija.

Krikščionišką paminklų turinį liudija ne tik jų forma, bet ir juose patalpinti religiniai simboliai, kurių esminis – skulptūrinis arba tapytas Nukryžiuotojo atvaizdas. Kiti krikščioniškosios ikonografijos simboliai – Kristaus abreviatūra, Kristaus ir Marijos monogramos, Kristaus kankinimo įrankiai, širdis, žvakės, angelai, monstrancija, taurė, kaukolė su kaulais sutinkami ne visuose mediniuose bei metaliniuose kryžiuose ir jie naudoti skirtingais būdais. Apie krikščioniškus simbolius Lietuvos kryžiuose yra rašyta, tačiau ne taip išsamiai, kad būtų aprėpti įvairūs jų paplitimo skirtinguose paminklų tipuose bei formų variantų klausimai. Paminėsiu tik svarbiausius apie tai rašiusius autorius.

Senųjų medinių kryžių dekore naudotus krikščioniškus simbolius trumpai apibūdino Jonas Grinius, daugiau dėmesio sutelkęs prie paties lotyniško kryžiaus religinės prasmės, Kristaus kankinimo įrankių bei liturgijos daiktų vaizdavimo, nurodė kryžių su kankinimo įrankiais paplitimą Dzūkijoje ir šiek tiek Rytų Lietuvoje, pabrėžė bažnytinės dailės įtaką ikonografinių simbolių kilmei, tačiau nekėlė uždavinio išskirti atskiriems Lietuvos regionams būdingus religinių¹ simbolių vaizdavimo būdus². Analogiška situacija ir atskirų regionų medinius kryžius aptartų tekstų atvejais – apie Pietryčių Lietuvos medinius kryžius rašiusi Dalia Radzevičiūtė akcentavo dzūkiškų medinių kryžių struktūros, jų paplitimo bruožus, o juose vaizduotus religinius simbolius³ tik paminėjo. Dalis apie medinių kryžių formas bei dekorą elementus rašiusių autorių dažniausiai plačiau žvelgė konkretaus objekto analizės link (pvz., monstrancijos ar kitų religinių pavyzdžių įtaka spindulinių formų kilmei)⁴, dar kiti pasitenkino tik atskirų krikščioniškosios ikonografijos simbolių išvardijimu, nurodydami jų ryšį su bažnytine daile, tačiau plačiau neaptarė nei jų formų bei komponavimo variantų, nei vietinių bruožų Lietuvos kontekste.

Tokia pati padėtis ir monumentalių lietuvių bei kaltinių kryžių tyrimuose. Nemažai apie kaltinius kryžius rašęs Antanas Stravinskas daugiau dėmesio

1 Terminas religiniai tekste vartojamas kalbant apie krikščioniškus simbolius.

2 Jonas Grinius, „Lietuvių kryžiai ir koplytėlės“, *LKMA metraštis* 5 (Roma: Mokslų akademija, 1970): 151–152.

3 Dalia Radzevičiūtė, „Pietryčių Lietuvos mediniai kryžiai“, *LKMA metraštis* 8 (Vilnius: Mokslų akademija, 1994): 133–136.

4 Žibuntas Mikšys, „Saulė ir žaliuojantis medis religinio meno šviesoje“, *Aidai*, nr. 3 (1959): 112–122; Elvyra Usačiovaitė, „Glorijos motyvas XIX a. – XX a. I p. lietuvių liaudies kryžiuose“, in *Ornamentas: XVI – XX a. I pusės paveldo tyrimai*, sudarė Aleksandra Aleksandravičiūtė (Vilnius: LKTI, 2014), 286–322.

skyrė geležinių viršūnių religinei simbolikai ir tik fragmentiškai aptarė kaltinių kryžių krikščioniškus motyvus⁵. Trumpai religiniai simboliai geležinėse viršūnėse paminėti ir Skaidrės Urbonienės tekste⁶. Šiuo aspektu išsamiausi Jurgitos Kristinos Pačkauskienės tyrimai, kuriuose autorė nemažai dėmesio kreipė Lietuvos kaltiniuose kryžiuose naudotiems lietiems šventųjų atvaizdams, aptarė lietuvių kryžių ornamentikos stilistiką bei metaliniuose kryžiuose sutinkamus kai kuriuos religinius simbolius, jų komponavimo vietas bei ikonografinės reikšmės⁷.

Nesant išsamių tyrimų, iki šiol liko neaišku, kokie krikščioniški simboliai plito atskirų regionų mediniuose kryžiuose, kokie jų formų variantai ir kuriose paminklų vietose komponuoti, ar galima kalbėti apie buvusias vietines tradicijas, jei taip, koks jų tęstinumas bei galima kaita viena laikui bėgant kaltiniuose kryžiuose, ar religinių simbolių naudojimui įtakos galėjo turėti tuo pačiu metu plitę lietuvių ketaus kryžiai? Šie klausimai ir lėmė straipsnio tikslą siekiant aptarti religinių simbolių naudojimo specifiką XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės Lietuvos kryždirbystėje. Kadangi tema plati, apsiribota tik Aukštaitijos regiono paminklų analize, o siekiant išskirti vietinės tradicijos bruožus, pasitelktas kitų regionų kontekstas, leidęs susidaryti ir bendrą vaizdą apie krikščioniškų simbolių naudojimo pobūdį. Keliamas krikščioniškų simbolių naudojimo kaitos klausimas kreipia žvilgsnį ir tuometinių akmeninių bei vėlesnių betoninių kryžių link, kurie šiuo atveju plačiau neaptariami, kaip ir bažnyčiose esantys bei liturgijoje naudojami kryžiai, – tai ateities studijos laukas. Straipsnyje analizuojami dažniausiai kryžiuose sutinkami krikščioniškosios ikonografijos simboliai: abreviatūra

- 5 Antanas Stravinskas, „Lietuvšų geležinių kapų kryžių puošyba“, *LKMA metraštis* 11 (Vilnius, 1997): 217–224; Antanas Stravinskas, „Krikščioniškoji lietuviškųjų kryžių simbolika“, *LKMA suvažiavimo darbai* 16 (Vilnius, 1996): 255–264.
- 6 „Mažosios architektūros paminklų geležinės viršūnės. Antkapiniai kryžiai“, rinkinio katalogas, sudarytoja ir teksto autorė Skaidrė Urbonienė, *Etnografija* 12 (Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2002).
- 7 Jurgita Kristina Pačkauskienė, „Metaliniai šventųjų globėjų atvaizdai Lietuvos antkapiniuose kryžiuose“, in „Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai“, sudarė Jolita Liškevičienė, *Acta Academiae Artium Vilnensis* 60 (2011): 181–201; Jurgita Kristina Pačkauskienė, „Ketaus kryžiai Lietuvos kapinėse: stilius, ornamentai, simboliai“, in *Ornamentas*, 260–285; Jurgita Kristina Pačkauskienė, „Metaliniai antkapiniai kryžiai: reiškinys – dirbiny – paminklas“ (daktaro disertacija, Vilnius: VDA, 2016); Jurgita Kristina Pačkauskienė, „Kaltiniai kapų kryžiai Žemaitijoje iki Pirmojo pasaulinio karo: būdingi bruožai, reti atvejai“, in *Lietuvos kalviškoji kryždirbystė*, sudarė Jolanta Zabulytė (Utena: Utenos spaustuvė, 2012), 39–69.

INRI, monograma IHS, širdies, taurės, kaukolės su kaulais, žvakių, monstrancijos ir angelų motyvai. Neįtraukiami Kristaus kančios įrankiai, kurie Aukštaitijoje itin reti, tačiau jie minimi aptariant kitų simbolių komponavimo specifiką. Religiniai simboliai pristatomi atsižvelgiant į skirtingus paminklų tipus: kiekvienas motyvas aptariamas mediniuose ir lietuose bei kaltiniuose kryžiuose, siekiant atskleisti buvusios tradicijos bendrus ir skirtingus bruožus, t. y. religinių motyvų formos ypatumus ir talpinimo vietų kaitą, jų buvimą ir (ar) nenaudojimą.

Tyrimui naudota Lietuvos muziejų fonduose saugoma, įvairiuose leidiniuose publikuota medinių kryžių medžiaga bei gausi asmeninio archyvo nuotraukų kolekcija, kurioje yra 1988–2021 m. laikotarpiu autorės surinkta lietuvių ir kaltinių paminklų vaizdinė medžiaga, taip pat kitų tyrėjų bei entuziastų įvairiose Lietuvos vietovėse užfiksuoti iki šiol tebestovintys kapinių, šventorių, pakelių ir privačių erdvių senieji metaliniai kryžiai.

Retesni ir specifiniai terminai paaiškinti išnašose, o administracinis skirstymas pateiktas atsižvelgiant į medžiagos pobūdį – archyviniai senųjų medinių paminklų pavyzdžiai nurodyti pagal tuometinės fiksacijos metrikas (valsčiai, apskritys), XX a. 9 deš. – XXI a. pirmoje pusėje fiksuotų metalinių kryžių vietovės pažymėtos pagal šiandienos skirtį.

Abreviatūra INRI

Tai vienas dažniausiai visų regionų mediniuose kryžiuose sutinkamas krikščioniškosios ikonografijos simbolis, kurio santrumpa iš lotynų kalbos skaitoma *Jesus Nazarenus Rex Judaeorum* – Jėzus Nazaretis, žydų Karalius. Pagal biblinę tradiciją, šie inicialai Poncijaus Piloto paliepiu buvo išrašyti lentelėje Nukryžiovimo kryžiaus viršuje⁸, tad natūralu, kad abreviatūra INRI, nuo seniausių laikų matyta altoriniuose kryžiuose ir bažnyčių fasaduose, atrado vietą ir paminkliniuose mediniuose kryžiuose. Tačiau ar visuose paminkluose ji naudota, ar vaizduota vienodai?

Peržvelgus gausias archyvinės bei publikuotas nuotraukas iš Aukštaitijos bei kitų Lietuvos vietovių, paaiškėjo, kad ne visuose mediniuose kryžiuose ši detalė sutinkama. Kadangi XX a. pirmoje pusėje ir vėliau fiksuoti daugiausia puošnūs kryžiai, sunku konkrečiai nusakyti, ar INRI lentelės

8 *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, sudarė Dalia Ramonienė (Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997), 164.

1. Medinis kryžius, Kurkliečių k., Rokiškio aps., Lietuvos nacionalinis muziejus, Eneg. 23135, J. Petrulio nuotrauka, 1967

Wooden cross, Kurkliečiai village, Rokiškis County, National Museum of Lithuania, Eneg. 23135, photo by J. Petruelis, 1967

buvo plačiau naudojamos paprastuose ar dekoruotuose kryžiuose, tačiau kai kuriose archyvinėse skrupulingų fiksuotojų nuotraukose, be puošnių, į kadrą patekę paprasti paminklai leidžia teigti, kad dauguma jų turėjo abreviatūrą INRI lentelės, ritinio ar vėliavėlės pavidalu. Galima numanyti, kad tokie religiniai papildiniai paprastuose arba tik su mažesniais ar masyvesniais stogeliais Nukryžiuotajam kryžiuose tapo vieninteliu papildomu akcentu ir atitiko matytus pavyzdžius bažnyčiose bei religiniuose leidiniuose, nes išreiškė esminę Nukryžiovimo idėją.

Aukštaitijos senieji mediniai kryžiai liudija, kad buvo naudojami net keli INRI vietos bei formų variantai, kuriuos verta aptarti atidžiau.

Vertikalaus skersinio viršuje INRI gana dažna paprastos formos ir dekoratyviais stogeliais Nukryžiuotajam papildytuose mediniuose kryžiuose⁹, rečiau naudota puošnesnio dekoru paminkluose¹⁰. Retesnis ir INRI komponavimas *vertikalaus skersinio centre* arba *arčiau kryžmos*¹¹, nedideliais

9 Pvz., du XX a. pirmos pusės Troškūnų kapinių ir Andrioniškio bažnyčios šventoriaus (Anykščių r.), keletas Utenos, Zarasų apylinkių kryžių.

10 Pvz., du 1929 m. kryžiai Troškūnų kapinėse, vienas dekoruotas kukliais kryžmos spinduliais, kitas – su nedidele kryžmos koplytėle, pavieniai Utenos, Panevėžio apskrįčių kryžiai.

11 Pvz., keli paprastos formos kryžiai Anykščių rajone: du kryžiai Troškūnų kapinėse, Surdegio ir Traupio bažnyčių šventorių paminklai.

spinduliais dekoruoti [1 il.] arba su koplytėlėmis XIX a. pabaigos paminklai¹², pavieniais atvejais maža INRI vėliavėlėje naudota *kryžmos koplytėlės frontone*¹³ arba INRI horizontalioje lentelėje *virš kryžmos koplytėlės*¹⁴.

Abreviatūros INRI formos yra trijų tipų: 1) reljefinė, kai pridėtinės raidės tvirtinamos tiesiai ant skersinio arba 2) ant horizontalios lentelės, kartais primenančios ir ritinio formą; 3) reljefinės arba įrėžtos vertikalioje vėliavėlėje (rečiau – vertikaliame ritinėlyje). Antai anykštėnas Petras Blažys kai kuriuose savo kryžiuose su puošniais stogeliais ir kryžmų ažūrais INRI tiesiog įrėždavo skersinio viršuje ir paryškindavo tamsesne spalva [žr. 14 a, b il.], tačiau dalyje jo darbo kryžių ši detalė nebuvo naudota. Įrėžtos raidės skersinių viršuje retai sutinkamos ir kai kuriuose kryžiuose su kukliomis kryžių koplytėlėmis¹⁵.

Panaši situacija ir kitose Lietuvos vietovėse, todėl galima kalbėti apie buvusią bendrą tradiciją. Gana dažnai ši detalė talpinta paprastuose kryžiuose, rečiau – kryžmą ir visus skersinius apgaubusiais stilizuotais ažūrais Žemaitijos kryžiuose, taip pat XX a. pirmoje pusėje pastatytuose Dzūkijos kryžiuose su spinduliais. Retai INRI sutinkama originaliuose Dzūkijos kryžiuose su Kristaus kankinimo įrankių atributikai priskiriamomis ietimis ir gana masyviomis koplytėlėmis bei kai kuriuose šios ikonografijos kryžiuose Žemaitijoje.

Kai kurių dekorų stilių kryžiuose INRI dažniausiai nėra: tai Rytų Aukštaitijos paminklai su koplytėlėmis-altorėliais, taip pat gausiais spinduliais puošti Žemaitijos, kai kurie Kauno bei Marijampolės apskričių kryžiai-saulės. Dzūkijos ir kai kuriuose Žemaitijos paminkluose INRI vietą užima nedideliais spinduliais apsupta Apvaizdos akis, o kryžiuose-saulėse gana dažnai skersinio viršų užpildo riestinės detalės, tik pavieniais atvejais Raseinių, Kauno bei Marijampolės apskričių kryžiuose matoma maža lentelė arba vėliavėlė vertikalios skersinio viršuje. Tiesa, ne visada archyvinėse nuotraukose gerai matoma viršutinė kryžių dalis, o kai kurie iš jų ilgainiui galėjo ir prarasti pridėtas smulkias įrašo lenteles. Komponavimo principai taip pat panašūs, nesiskiria ir šios detalės formos. Galima numanyti, kad

12 Pavieniai Anykščių, Pakruojo, Biržų apskričių kryžiai.

13 1890 m. Kalvelių kaimo (Anykščių r.) bei 1903 m. Kuktiškių bažnyčios šventoriaus (Utenos r.) kryžiai.

14 Ignalinos apylinkės.

15 1889 m. Leliūnų (Anykščių r.) kryžius.

nemažai būta kryžių ir su įrėžta abreviatūra, tačiau publikuotose bei muziejų archyvų metrikų nuotraukose jų nesimato.

Natūralu, kad mediniuose kryžiuose naudoti INRI formų ir komponavimo principų variantai sutinkami ir vienalaikiuose lietuose bei iš geležies nukaldintuose kryžiuose, tačiau, kaip ir medinių paminklų atvejais, ši detalė nenaudota visuotinai – daugiau kryžių be jos nei su ja.

Ketaus kryžiai buvo liejami metalo gamyklose pagal tipinius modelius, tačiau INRI detalė katalogų pavyzdžiuose vaizduota itin retai. Tikėtina, kad užsakant liejinį kartu su įrašu buvo nurodomos ir kitos norimos papildomos detalės¹⁶. Tai liudija ir įvairiose Aukštaitijos bei kitose Lietuvos vietovėse užfiksuoti pavyzdžiai, kai to paties modelio kryžiuose panaudotos skirtingos abreviatūros formos, skiriasi jų vietos: vienais atvejais INRI raidės išlietos kryžiaus fasadinėje pusėje, kitais – atskiros lietos arba storos skardos detalės kniedėmis tvirtintos įvairiose vertikalios skersinio dalyse (viršuje, viduryje arba arčiau kryžmos), arba šis kryžiaus papildinys nenaudotas¹⁷.

Aukštaitijoje, kaip ir visoje Lietuvoje, sutinkamos formos – horizontalios paprastos arba su įkirptais galais juostelės, vertikalios vėliavėlės ir ritinėliai yra to meto medinių kryžių atitikmenys, o pridėtinę bei rečiau sutinkamą įrėžtą INRI atitinka viena eilutė (arba per pusę skeltos – I. N. / R. I) pačiame kryžiuje išlietos raidės, kurios, priešingai nei daugelyje medinių kryžių, įkomponuotos ne skersinio viršuje, bet virš kryžmos, be to, jos yra retos [2 il.].

16 Turtingesni užsakovai liejykloms, dirbtuvėms arba paminklų prekeiviams pateikdavo norimus įrašus – mirusiojo vardą ir pavardę, gimimo ir mirties metus, kartais ir paminklo statytojo pavardę, kurie buvo išliejami kryžiaus horizontalaus skersinio nugarinėje, rečiau – kryžmos apačioje arba visame stulpinės dalies plote (kitais atvejais – prie kryžiaus arba postamente tvirtinamoje atskiroje plaketėje). Kaip nurodo J. K. Pačauskienė, šie priedai kainuodavo, nes buvo įvertinama kiekviena smulki detalė – raidės, ženklai ir kt. Daugiau apie tai žr.: Pačauskienė, „Metaliniai antkapiniai kryžiai“, 94–95.

17 Keletas pavyzdžių: dviejuose vieno modelio lietuose kryžiuose Traupio kapinėse INRI įkomponuoti skirtingose vietose – 1894 m. palaidojimą žymintį paminkle horizontali metalo lentelė pritvirtinta skersinio centre, o nedatuotame – virš kryžmos; Inkūnų kapinių (Anykščių sen.) 1886 m. kryžiuje lieta vėliavėlė su reljefiškais INRI prikniedinta vertikalios skersinio viršuje, o Šiluvos kapinių (Raseinių r.) to paties modelio paminkle virš kryžmos išlietos dviem eilėmis padalytos I. N. / R. I., tuo tarpu įvairiose Aukštaitijos ir Lietuvos senosiose kapinėse pastatytuose analogiškuose kryžiuose dažnai ši detalė nenaudota (buvusią, bet prarastą abreviatūrą INRI liudija skersinyje likusi tvirtinimui skirta skylė, tačiau daugelyje kryžių tokios žymės nėra).

2. Lietas kryžius, 1877, Umėnų kapinės, Troškūnų sen., Anykščių r., Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2011

Cast cross, 1877, Umėnai cemetery, Troškūnai elder's district, Anykščiai District, photo by J. Zabulytė, 2011

Kitas Aukštaitijoje ir kitose Lietuvos vietose pastebėtas panašumas su mediniais paminklais – tarp lietuvių kryžių INRI dažnai sutinkama paprastos konstrukcijos modeliuose, ypač medį su nupjautomis šakomis arba jį iš kelmo išaugantį imituojančių formų¹⁸, taip pat juostiniuose¹⁹ kryžiuose su kuklesniu reljefiniu bei kiauru ažūriniu (dažnai neogotikinio stiliaus) skersinių galų dekoru²⁰. Nuo medinių skiriasi tuo, kad abreviatūra tik pavieniais atvejais sutinkama paprastos (be dekorų) formos juostinio tipo lietuviuose kryžiuose.

- 18 Kryžiai su 1891–1921 m. palaidojimo datomis Debeikių, Lydžių, Svėdasų ir kt. Anykščių r. kapinėse, panašaus laikotarpio Dūkšto sen. (Ignalinos r.), Tauragnų ir kitų Utenos r. kapinėse.
- 19 Juostiniais vadinami paprastos konstrukcijos kryžiai, sudaryti iš vientisos juostos formos vertikalės ir horizontalaus skersinio.
- 20 Kai kurie iš minėtų modelių kryžių, nors neturi liejyklos signatūros, labai panašūs į Kauno „Minervos“ 1905 m. katalogo modelius, kuriuose horizontali INRI juostelė pavaizduota kitoje vietoje – virš kryžmos („Minervos“ katalogo modelių nr. 11, 12, 25). Tai iš dalies liudija, kad ši detalė galėjo būti pasirenkama užsakant kryžių arba liejiniai atlikti kitoje liejykloje. Pavyzdžius žr.: *Mikalojaus Rekošo ketaus liejybos fabriko Minerva katalogas* (rusų k.), saugomas Kauno technikos universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje (leidinys be šifro, nėra ir datos, bet manoma, kad išleistas XIX a. pab.).

Lietuose ažūriniuose rėminiuose (arba dvistiebiuose)²¹ kryžiuose ši detalė itin reta – ji panaudota tik pavieniuose Aukštaitijos kryžiuose. Panaši situacija ir kitose Lietuvos vietovėse, tad galima spėti, kad abreviatūrų INRI retumą ažūriniuose lietuose kryžiuose galėjo lemti siekis neperkrauti puošnių, dažnai vingrių formų paminklų arba dekoru gausa nepaliko vietos dar vienai papildomai detalei.

Naudojant INRI, panašūs bruožai būdingi ir XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės Aukštaitijos kaltiniams kryžiams, kuriuose ši detalė nėra dažna ir sutinkama pavieniuose paprastos formos juostiniuose, bet dažnesnė čia labiau plitusiuose rėminiuose kryžiuose²². Ir kitose vietovėse pastebimi regioniniai bruožai, atitinkantys kaltinių kryžių tipų paplitimą: Žemaitijoje INRI dažniau aptinkama šiame regione populiariesniuose paprastos formos juostiniuose²³, retesnė menčiau mėgtuose rėminiuose kryžiuose²⁴, Dzūkijoje – kai kuriuose abiejų tipų kryžiuose.

Visoje Lietuvoje nesiskiria ir kaltiniuose kryžiuose naudotos INRI formos, tačiau vyrauja lietos ir skardinės horizontalios lentelės, retesnės vertikalios vėliavėlės bei atskiros raidės, o jų vietos atitinka tiek medinių, tiek lietuvių kryžių variantus. Tačiau esama ir originalių sprendimų – antai Šiluvos kapinių rėminiame kryžiuje I. N. / R. I. reljefinės raidės pritvirtintos metaliniame kryžmos centro apskritime virš Nukryžiuotojo²⁵.

Monograma IHS

Kristaus monograma IHS (JHJ) – lotynų kalba rašyta Jėzaus vardo santrauka, dažniausia skaitoma *Jesus Hominum Salvator* – Jėzus, žmonių Išganytojas. Europoje šią monogramą su kryželiu virš H, kaip savo draugijos ženklą, išplatino jėzuitai²⁶ – toks variantas, apsuptas spindulių, nuo baroko epochos dažnai naudotas bažnyčių fasaduose ir jų bokštų metaliniuose kryžiuose, mėgtas ir miestų kalvių sekusių kaimo kryždirbių kaltose paminklų geležinėse viršūnėse. O koks jos būvis kitų tipų paminkluose?

21 Rėminiais (arba dvistiebiais) vadinami kryžiai, kurių konstrukcijos pagrindą sudaro du rėmai, kurių tuščias vidus užpildomas ornamentais.

22 Kryžiai Utenos, Kupiškio, Anykščių, Panevėžio r., Širvintų kapinėse ir kt.

23 Kryžiai Raseinių, Skuodo, Telšių r. kapinėse ir kt.

24 Kryžiai Renavo, Švėkšnos, Šiluvos ir kt. kapinėse.

25 J. K. Pačkauskienės nuotrauka.

26 *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 164; Arvydas Pocevičius, „Ką Bažnyčioje reiškia inicialai IHS“, *Bernardinai.lt* (2019 01 17), žiūrėta 2021 m. gruodžio mėn., www.bernardinai.lt/2019-01-17-ka-baznycioje-reiskia-inicialai-ih/.

3. Medinis kryžius, 1884, Kaliekių k. kapinės, Utenos aps., Nacionalinio M. K. Čiurlionio muziejaus Liaudies meno skyrius (toliau – NČDM LS), A. Varno rinkinys, nr. 580, 1924

Wooden cross, 1884, Kaliečiai village cemetery, Utena County. M. K. Čiurlionis National Museum (NČDM LS), Folk Art Department, A. Varnas's Collection, no. 580, 1924

Aukštaitijos senuosiuose mediniuose kryžiuose aptinkami tik pavieniai IHS naudojimo atvejai ir daugeliu atvejų ši detalė komponuota skirtingai. Kartais IHS talpinta po Kristaus kojomis kryžmų koplytėlės apačioje²⁷ arba stulpe kryžmos koplytėlės apačioje [3 il.]²⁸, o stulpinėse kryžiaus dalyse sutinkamos Stanislovo Gegecko ir Vinco Svirskio kryžiuose, tik Gegėckas ją patalpino tarp kitų fasade išdrožtų krikščioniškų simbolių, o Svirskio paminkle monograma, apgaubta barokiniais spinduliais bei bareljefinėmis angelų galvutėmis, atvaizduota vientiso paminklo centre. Pavieniais atvejais pridėtinės IHS tvirtintos kryžmoje²⁹.

Kitose Lietuvos vietovėse IHS mediniuose kryžiuose nepavyko aptikti, nors smulkios IHS galėjo būti panaudotos žemaitiškuose dvikryžmiuose kryžiuose su Kristaus kankinimo įrankiais, tačiau archyvinių nuotraukų kokybė neleidžia jų įžiūrėti.

27 1890 m. kryžius Šlavėnų k., Anykščių vls.

28 Trys kryžiai Utenos aps.

29 XX a. I pusės paminklai – dviejų kryžmų kryžius Viešintų kapinėse bei K. Mackevičiaus darbo kryžius Troškūnų kapinėse (Anykščių vls.).

4 A. Kaltinis kryžius, A. Pačinsko kapas, 1920, Anykščių senosios kapinės

Forged cross, grave of A. Pačinskas, 1920, Anykščiai old cemetery, b) detail of the cross, photo by J. Zabulytė, 2013

4 B. Kryžiaus fragmentas, Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2013

Detail of a cross, photo by J. Zabulytė, 2013

Skirtingai nei geležinėse paminklų viršūnėse, kuriose IHS komponuota ant horizontalaus skersinio arba kryžmos apskritime, kaltiniuose paminkliniuose kryžiuose aptikti tik pavieniai pavyzdžiai. Vienas jų – originalus ir labai puošnus, religiniais simboliais bei augaliniais ornamentais praturtintas vietinių meistrų nukaltas 1920 m. kryžius Anykščių senosiose kapinėse [4 A il.], jo apačioje panaudota masyvi spinduliuojanti barokinė IHS, o vietoj nedidelio kryželio virš H pritvirtintas skardinis diskas su žvaigždutėmis, „įreminantis“ kryželį su Nukryžiuotuoju [4 B il.]. Kitas pavyzdys – iš Žemaitijos, kai IHS su kryželiu komponuota rėminio kryžiaus stiebo apačioje³⁰. Neatmestina, kad IHS su kryželiu ar be jo kaltiniuose

kryžiuose būta ir daugiau, tačiau, kaip ir mediniuose paminkluose, tai itin retas papildinys.

Turima gausi ikonografinė medžiaga liudija, kad nei Aukštaitijoje, nei kitose Lietuvos vietovėse statytuose lietuose ketaus kryžiuose monograma IHS nesutinkama³¹. Kita vertus, pasitaiko atvejų, kai ji iškalta XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės lietu ir kaltinių kryžių akmeniniuose bei betoniniuose postamentuose³², tad matomas religinio simbolio perkėlimas į kitą paminklo vietą.

Širdis

Literatūroje nuo viduramžių šis žmogaus organas siejamas su žemiška ir dangiška meile. Krikščioniška tradicija ne išimtis, nes jos ikonografijoje – tai religinės meilės, gailestingumo, tikėjimo bei gėrio simbolis, o liepsnojanti širdis išreiškia atsidavimą, karštą pamaldumą, apsupta erškėčių vainiku – jėzuitų ordino emblema ir simbolizuoja patirtą kančią³³. Be bažnytinės dailės, kančių simbolizuojanti širdis, perversa septyniais skausmo kalavijais, kaimo žmonių buvo matoma ir medinių Pietų, Sopulingųjų Marijų skulptūrose, o nuo XX a. pirmos pusės – ir devocionalijose, šventų paveikslų reprodukcijose, tad natūralu, kad šis motyvas turėjo atrasti vietą ir religinių paminklų dekore.

Kaip ir IHS atvejais, tokių senųjų paminklų aptikta tik Rytų Aukštaitijoje. Dvi siluetiškai išpjaustytos širdys sutinkamos kai kuriuose XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės kryžiuose su altorinėmis koplytėlėmis. Kartu su kryželiu jos komponuotos koplytėlių stogelių viršuje³⁴ [5 il.], rečiau užbaigia kolonėlių viršų³⁵. Pavieniais atvejais viena nedidelė reljefinė širdis vaizduota stulpinėje dalyje po koplytėle³⁶ arba nedidelės širdys su kryželiais virš jų kiaurapjūviu išpjaustytos abipus Nukryžiuotojo komponuotuose skydeliuose³⁷ – šis principas sutinkamas ir vienalaikiuose Rytų Aukštaitijos

31 Jos nėra ir minėtos Kauno „Minervos“ liejyklos kataloge.

32 1901 m. paminklas Kurklių kapinėse (Anykščių r.), 1884 m. paminklas Miškinionių kapinėse (Kupiškio r.) ir kt.

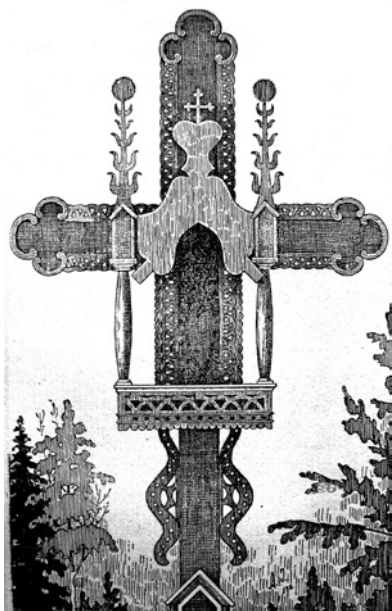
33 *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 74, 293.

34 Kryžiai Užpalių, Vyžuonų apylinkėse (Utenos aps.), Antazavės apylinkėse (Zarasų vls.).

35 Kryžiai Vyžuonų, Degėsių k. kapinėse (Utenos aps.).

36 Kol kas aptikti tik du pavyzdžiai – A. Ragauskos sodyboje Jurgiškio kaime (Anykščių vls.) 1903 metais K. Gabrėno ažūriniais pjaustiniais dekoruotas kryžius su koplytėle-altorėliu bei K. Šimonio pieštas kryžius, buvęs Asavių kaime, Degučių vls. (Zarasų aps.).

37 Pvz., 1882 m. kryžius prie Vyžuonų vieškelio (Utenos aps.).

5. Medinis kryžius, Utenos apyl., in A. Jaroševičius, *Lietuvių kryžiai*, Vilnius, 1912, nr. 50

Wooden cross, Utena environs, A. Jaroševičius, *Lithuanian Crosses*, Vilnius: 1912, no. 50

„grybo“ tipo stogastulpiuose. Kitose Lietuvos vietovėse medinių kryžių dekore širdies motyvo nepavyko rasti.

Lietuose ketaus kryžiuose nedidelės širdys sutinkamos retai, ir tai būdinga tik puošniems neogotikinės stilistikos ažūriniais rėminiams modeliams, kuriuose širdis naudota skirtingai: tai kol kas vienintelis Lietuvoje pagal Prancūzijos liejyklų modelius nulietas kryžius, kurio kryžmos apskritime įkomponuota liepsnojanti širdis³⁸, kitas – Lietuvos kapinėse retas liejinys, kurio stiebo apatinėje dalyje pavaizduota nedidelė liepsnojanti širdis,³⁹ ir trečiasis – Lietuvoje dažnesnis ir „Minervoje“ buvęs lietas ažūrinis kryžius su sparnuota angelo figūra stiebe, kuriame nedidelės širdelės papildo visų trijų skersinių vidaus centrų⁴⁰. Pastarojo modelio kryžių esama ir Aukštaitijoje.

Geležinėse paminklų viršūnėse širdies motyvas gana dažnas ir komponuotas kryžmoje, neretai viduje turintis ir monogramą IHS. Tokių viršūnių daugiausia nukalta Žemaitijoje, atrodo, kad ši tradicija galėjo pereiti ir į kaltinių kryžių kompozicijas, tačiau taip nenutiko – kol kas autorei žinomas

38 Tai 1878 m. kryžius Kudirkos Naumiesčio kapinėse (Šakių r.). Prancūzišką šio kryžiaus kilmę nurodo išsamiausiai kryžių liejyklų klausimais rašiusi J. K. Pačkauskienė; Pačkauskienė, „Ketaus kryžiai Lietuvos kapinėse“, 13.

39 Tai Prancūzijoje ir Kauno „Minervos“ fabrike lieti kryžiai; „Minervos“ katalogo nr. 28.

40 „Minervos“ katalogo nr. 8.

6 A. Kaltinis kryžius, 1915/1920, Naujųjų Rubikių kapinės, Anykščių r.

Forged cross, 1915/1920, Naujieji Rubikiai cemetery, Anykščiai District

6 B. Kryžiaus fragmentas, Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2013

Detail of a cross, photo by J. Zabulytė, 2013

tik vienas rėminis antkapinis kryžius Girkalnio (Raseinių r.) kapinėse, kurio kryžmą supa iš metalo juostos išlankstyta širdis su trumpais storos skardos suktais spinduliais⁴¹. Šio varianto – iš spygliuotos, rečiau – paprastos vielos išlankstytų širdies formos „vainikų“ kaltinių kryžių kryžmose – daugiau esama Aukštaitijoje⁴². Pavieniais atvejais Aukštaitijoje ir Žemaitijoje iš storos skardos išpjauta didesnė arba mažesnė širdis komponuota kryžiaus stiebo apačioje⁴³.

Kai kuriuose kaltiniuose kryžiuose širdies motyvas derintas su kitais elementais. Keletas pavyzdžių aptikta Anykščių rajone. Antai minėtame originaliame Antano Pačinsko kapo kryžiuje nedidelė reljefinė širdis su iš jos sklindančiais keturiais plačiais spinduliais komponuota apatinėje stiebo dalyje virš barokinės IHS [4 A il.]. Kitas variantas panaudotas 1915 m. ir 1920 m. mirties datas žyminčiame kaltiniame kuklios formos rėminiame

41 J. K. Pačauskienės nuotrauka, 2006.

42 Keletas kryžių Anykščių, pavieniai – Švenčionių, Rokiškio rajonuose.

43 Aukštaitijoje – Paberžės (Kėdainių r.), Anykščių, Krekenavos (Panevėžio r.), Kupiškio r.; Žemaitijoje – Joniškio, Pavandenės (Telšių r.), Liolių (Kelmės r.) kapinių kryžiai.

kryžiuje, kurio esminis dekoras sutelktas skersinių galuose – jų centruose iškalto reljefinės širdys tarsi pražysta trijų tulpių žiedais⁴⁴ [6 A, B il.].

Iš dalies šiam motyvui galima priskirti ir įvairiose Lietuvos vietovėse sutinkamus pavienius rėminių kryžių dekoruotus atvejus jų vidaus erdmėse riestinėmis formomis įvairiai formuojant širdies siluetą: kai širdies motyvai naudojami skersinius užbaigiančiuose metalo vielos lankstiniuose, o keturios širdies formos „išsiskleidžia“ kryžmos centre⁴⁵ arba širdies formos riestės užpildo kryžiaus stiebinę dalį⁴⁶ arba tik stiebo apacią⁴⁷.

Kyla abejonų, ar lieti ketaus kryžiai galėjo veikti kaltinių kryžių dekorą, nes Aukštaitijoje (ir visoje Lietuvoje) plitusiame neogotikiniame modelyje širdies motyvai komponuoti skirtingai nei kaltiniuose kryžiuose, tad Aukštaitijoje dažnesnį nei kituose regionuose širdies motyvo naudojimą galėjo veikti medinių kryžių su altorinėmis koplytėlėmis tradicija. Galima mintis, kad širdies motyvų panaudojimui rėminiuose kryžiuose yra kalvių asmeninės interpretacijos, o iš vielos išlankstytos – žmonių pageidavimu (arba jų pačių) pridėti papildomi elementai, išreiškiantys tikėjimo ir religinės bei artimojo meilės mintį.

Taurė (kielikas)

Krikščionių liturgijoje sidabrinėje ar auksinėje taurėje konsekruojamas eucharistinis vynas ir duona, o jų prasmė išsakyta Kristaus žodžiais: „Tai mano kraujas, sandoros kraujas, kuris išliejamas už daugelį“ (MK 14, 23–24). Taurė su ostija ar be jos yra Atpirkimo ir krikščionių kovos simbolis, religiniame mene Nukryžiuotą scenose vaizduojama kryžiaus papėdėje⁴⁸.

Šv. Mišių metu nuolat matytas liturginis indas dažnai naudotas senuosiuose Lietuvos mediniuose kryžiuose. Rytų Aukštaitijoje didesnė ar mažesnė horeljinė taurė dažnai sutinkama altorinių koplytelių kompozicijose, patalpinta ovalioje nišoje ar nedidelėje koplytėlėje po Nukryžiuotojo kojomis⁴⁹, o Zarasų krašte aptinkamas savitas variantas – drožtas kielikas

44 Pastaba: pagal apvalesnę žiedo apačios formą priskiriama tulpei, o ne žemyn smailėjančiai lelijai.

45 1905 m. Butėnų kaimo kapinių (Svėdasų sen., Anykščių r.).

46 Pavandenės kapinių (Telšių r.) kryžius.

47 Krekenavos kapinių kaltinis paminklas (Panevėžio r.).

48 *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 303.

49 1879 m. Jautališkio k. ir 1879 m. Kaboriško vienkiemio (Tauragnų vls., Utenos aps.), 1884 m. Klaviškių k. (Zarasų aps.), Anykščių vls. bei kt. kryžiai.

7. Medinis kryžius, apie 1865, Jakiškių k. kapinės, Salako vls., Zarasų aps., NČDM LS, A. Varno rinkinys, nr. 939, 1925

Wooden cross, ca 1865, Jakiškiai village cemetery, Salakas rural district, Zarasai County, NČDM LS, A. Varnas's collection, no. 939, 1925

8. Kaltinis kryžius, 1889, Šventupio kapinės, Svėdasų sen., Anykščių r., Jolantos Zabulytės nuotrauka, 1989

Forged cross, 1889, Šventupis cemetery, Svėdasai elder's district, Anykščiai District, photo by J. Zabulytė, 1989

atskirai derintas su dviem gausybės ragais koplytėlės-altorėlio papėdėje⁵⁰ [7 il.]. Kai kuriuose kryžiuose su kuklesnėmis kryžmų koplytėlėmis apvalios formos ar siluetinis kielikas talpintas koplytėlės stogelio viršuje⁵¹, pavieniais atvejais – dažytas stulpe arba skardinis tvirtintas koplytėlės apačioje⁵². Pastarasis principas šiek tiek artimas Dzūkijai, nes šiame regione išdažyti arba skardiniai (rečiau reljefiniai) kielikai pritvirtinti stulpinėje dalyje po

⁵⁰ Aštrakalnio k. kapinių kryžius (Salako vls.) ir kt.

⁵¹ Tai gana masyvi apvalios formos taurė Pasvalio r., Pušaloto bažnyčios šventoriuje buvusiame S. Gegecko darbo kryžiuje ir siluetinė širdis su kryželiu virš jos A. Jaroševičiaus pieštame kryžiuje iš Utenos apylinkių.

⁵² Pvz., Kavarsko kapinėse buvęs puošnus kryžius, kuriame iš skardos išpjauta (?) taurė su ostija, pritvirtinta kryžmų koplytėlės apačioje ir įrėminta dekoratyvioje koplytėlėje su nedidele skulptūrele centre.

kryžmos koplytėlė⁵³, jei jos nėra – Nukryžiuotojo apačioje⁵⁴. Žemaitijoje šis liturginis indas retesnis paprastos formos paminkluose⁵⁵, dažniau sutinkamas dvigubuose kryžiuose su Kristaus kankinimo įrankiais, kuriuose taurė talpinta viršutinio horizontalaus skersinio viršuje⁵⁶. Stilizuotais augaliniais spinduliais puoštuose Žemaitijos kryžiuose taurė naudota itin retai – aptiktas tik vienas XX a. 3 deš. kryžius, kuriame horeljefinė taurė komponuota kartu su augalais viršutinėje stulpo dalyje⁵⁷.

Esama ir originalių sprendimų, antai Antano Jaroševičiaus pieštame Šiauliuose buvusiame kryžiuje taurė su ostija kiaurapjūviu išpjaustyta vientiso lentinio skydelio viršuje (kitapus jos – monstrancija), o Šaukoto miestelyje (Kėdainių aps.) Kazio Šimonio pieštame kryžiuje apibendrintos formos reljefinė taurė patalpinta virš kryžmos. Originaliems variantams priskiriamas ir Anykščių krašte buvusio Zaviesiškio dvaro laukuose prie kelio stovėjusio 1898 metų dvigubo kryžiaus dekoras, apatinė kryžma pabrėžta barokinio stiliaus ovalu su reljefine taure jo centre.

Lietuvoje statytuose ketaus kryžiuose taurės nepavyko aptikti (tai nereiškia, kad jos nebūta), o kaltiniuose ji itin reta, kol kas žinomi tik 3 pavyzdžiai, visi jie iš Aukštaitijos. Tai 1861 m.⁵⁸ ir 1869 m. palaidojimus žymintys rėminiai kryžiai Senosiose Kupiškio kapinėse, kurių akmeninių postamentų viršuje pritvirtintos iš skardos išpjautos nedidelės taurės. Vieno iš jų – 1861 m. kapo postamento fasade dažais išpiešta stula leidžia teigti, kad šie liturginiai indai yra dvasininkų kapams žymėti skirti atributai⁵⁹. Trečiasis – Šventupio kaimo (Svėdasų sen., Anykščių r.) senuosiuose kapeliuose 1889 m. paminklas, kurio rėminio kryžiaus vidinių ertmių kiauraraščio elementai suderinti su taurės siluetu virš kryžmos [8 il.]. Deja, nėra žinoma, kam skirtas šis paminklas, tačiau galima spėti, kad tai taip pat gali būti dvasininko amžino poilsio vieta.

53 Kryžiai Nemajūnų, Punios, Alytaus senosiose kapinėse (Alytaus r.).

54 Kryžiai Kučiūnų k. kapinėse (Lazdijų r.).

55 Pvz., 1910 m. kryžius Pagramančio kapinėse (Tauragės aps.).

56 1876 m. Martininkų k. (Tauragės aps.), Kretingos bažnyčios šventoriaus kryžiai ir kt.

57 Kryžius Betygalos kapinėse (Raseinių aps.).

58 Šis kryžius šiandien neišlikęs, autorės fiksuotas 1989 m.

59 Tai patvirtina ir J. K. Pačkauskienė, nurodydama, kad XIX a. pabaigoje taurės, stulos, ostijos arba knygos (Biblijos) motyvai buvo iškalami dvasininkams skirtų paminklų postamentuose; Pačkauskienė, „Metaliniai antkapiniai kryžiai“, 114.

Taurė, dažniausiai su jos viršuje esančiu kryžiumi arba be jo, kaip ir monograma IHS, aptinkama kai kurių XIX pabaigos – XX a. pirmos pusės ar vidurio akmeninių bei vėlesnių betoninių postamentų fasadų centre arba apačioje⁶⁰. Iš dalies tai atitinka medinių kryžių stulpinėje dalyje po koplytėle talpintus kielikus, tad gali būti, kad kaltiniuose kryžiuose, neatradus vietos šiems motyvams, jie patalpinti kitoje paminklo dalyje. Nesant įrašų, sunku nustatyti, ar visus tokius paminklus galima sieti su dvasininkų palaidojimais, tačiau tikėtina, kad šio liturginio indo vaizdavimas nebūtinai galėjo būti skirtas tik Dievo tarnams, nes galėjo išreikšti ir esminę Kristaus kraujo ir Atpirkimo prasmę, nes sutinkamas ne tik kapinėse, bet ir sodybose, pakelėse buvusiuose mediniuose Aukštaitijos kryžiuose⁶¹.

Kaukolė su kaulais

Žmogaus kaukolė – nuo viduramžių plitęs mirties ir žmogaus laikinumo žemėje simbolis, žinomas kaip *memento mori* (atmink, kad mirsi). Religinėje dailėje ji vaizduojama su kai kuriais šventaisiais, o Nukryžiovimo scenoje – Kristaus kryžiaus papėdėje. Krikščionybės ikonografijoje ji simboliškai siejama su Adomo kaukole, gulėjusia po Nukryžiovimo kryžiumi ir netoli Jeruzalės buvusia egzekucijos vieta – Golgotos kalva⁶², nes, pasak kai kurių šaltinių, šioje kalvoje buvo perlaidoti Adomo palaikai⁶³. Ant Adomo kaukolės nulašėjęs Kristus kraujas simbolizuoja pirmojo žmogaus ir visos žmonijos nuodėmių nuplovimą⁶⁴.

Monumentalus mediniai kryžiai yra tiesioginiai Nukryžiovimo kryžiaus atšvaitai, todėl atrodo, kad kaukolė su kaulais turėtų būti kaip privalomas ikonografinis elementas. Tačiau šis motyvas būdingas tik kai kuriems kryžiams. Formų variantai kaip ir anksčiau aptartų motyvų: naudojami pridėtiniai reljefiniai ir bareljefiniai, dažyti balta arba juoda spalvomis. Stilistika beveik visada apibendrinta ir tik retais atvejais kaukolės plastika artimesnė anatomicinei traktuotei.

60 Pvz., 1907 m. ir 1928 m. paminklai su kaltiniais kryžiais Kupiškio senosiose kapinėse; 1905 m. paminklas Kušneriūnų k. (Užpalių sen., Utenos r.) ir kt.

61 Pvz., sodybose pastatyti 1883 m. Degučių vls. (Zarasų aps.) bei 1919 m. Kabariškio viensėdžio (Tauragnų vls., Utenos aps) kryžiai su taurėmis bei ostijomis koplytėlių apatinėje dalyje.

62 Hebr. *gulgole* – kaukolė.

63 Hans Biedermann, *Naujasios simbolių žodynas* (Vilnius: Mintis, 2002), 215.

64 *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 152

Paprastuose kryžiuose kartu su stogeliu Nukryžiuotajam reljefinė arba išpiešta kaukolė (su kaulais) tampa vieninteliu dekoru bei turinio papildiniu, tiesiogiai išreiškiančiu Golgotos kryžiaus simboliką. Aukštaitijoje ir kitose Lietuvos vietovėse tokių atvejų užfiksuota nedaug, nes, kaip buvo minėta, paprasti paminklai didelio dėmesio nesulaukdavo, tačiau kai kurie pavyzdžiai liudija, kad tokių atvejų būta⁶⁵.

Kaukolė su kaulais sutinkama kryžiuose su Kristaus kankinimo įrankiais, o kadangi šis motyvas Aukštaitijoje nebuvo mėgstamas, rasti tik pavieniai pavyzdžiai⁶⁶. Daugiau šio tipo kryžių esama Žemaitijoje bei Dzūkijoje, kur naudoti įvairesni jos formų bei komponavimo variantai.

Pavieniais atvejais Aukštaitijoje (ir Dzūkijoje) kaukolės įkomponuotos kryžiaus stiebe po kryžmos koplytėlė⁶⁷, retai – ir puošniai dekoruotose Aukštaitijos [žr. 1 il.]⁶⁸ bei Žemaitijos spinduliuojančiuose kryžiuose. Puošnių Aukštaitijos kryžių kontekste išsiskiria anykštėno P. Blažio XX a. 3 deš. sukurti kryžiai. Veikiausiai siekdamas neapkrauti kryžiaus viršaus pridėtinėmis reljefinėmis detalėmis, šis meistras nedidelę kaukolę su kaulais, kaip ir Dzūkijoje, tamsia spalva nupiešdavo (ar įrėždavo ir patamsindavo?) įprastoje vietoje – po Nukryžiuotojo kojomis⁶⁹.

Lietuose kryžiuose šis elementas nėra paplitęs, o, kaip ir INRI atveju, pasirinktas užsakovų ir dažniausiai talpintas paprastos formos juostinių kryžių apačioje. Kaltiniai kryžiai ne išimtis, nes lieta kaukolė su kaulais aptinkama tik pavieniuose paminkluose: tarsi interpretuojant Golgotos kalvos simboliką, masyvi, apibendrintų formų kaukolė su kaulais iškalta Antano Pačinsko kapo originalaus kryžiaus žemame pagrindo akmenyje [4 A il.]; o Žemaitijoje šis motyvas komponuotas kryžmos koplytėlėje po Nukryžiuotojo kojomis, kitu atveju – stiebo apačioje⁷⁰.

65 Vienas tokių pvz. – gana masyvi apibendrintų formų reljefinė kaukolė su kaulais po Nukryžiuotojo kojomis patalpinta Ukmergės kapinių paprastos formos kryžiuje.

66 Pvz., tai kryžius ūkininkės O. Raudonikienės kieme su kai kuriais smulkiais Kristaus kankinimo įrankiais skersinių ir stulpinės dalies fasaduose, o stilizuota skulptūrinė kaukolė su kaulais atvaizduota po Nukryžiuotojo kojomis (Kavarskas, Anykščių vls.).

67 Kryžius nežinomoje vietovėje Aukštaitijoje, Nemajūnų mstl. kapinių kryžiai, Jiezo vls. (Alytaus aps.) ir kt.

68 Kurkliečių k. (Rokiškio aps.) kryžius su kryžmos apskritimu ir trumpais spinduliais.

69 Tai 1920 m. Semenikių k. Jaunimo kryžius, 1919–1920 m. Anykščių kapinių; 1923 m. Kurklių kapinių kryžiai (Anykščių vls.).

70 Gruzdžių bažnyčios šventoriaus kryžius (Šiaulių r.) ir Užvenčio kapinių kryžius (Kelmės r.), J. K. Pačauskienės nuotraukos.

9. Medinis kryžius, 1884, Užpaliai, ūk. Vilučio kieme, Utenos aps., Lietuvos dailės muziejus, A. Varno rinkinys, nr. 627, 1924

Wooden cross, 1884, Užpaliai, farmer Vilutis's backyard, Utena County, Lithuanian Art Museum, A. Varnas's collection, no. 627, 1924

10. Kaltinis kryžius (neišlikęs), detalė, 1897, Papšių k. kapinės, Debeikių sen., Anykščių r., Jolantos Zabulytės nuotrauka, 1988

Forged cross (non-extant), detail. 1897, Papšiai village cemetery, Debeikiai elder's district, Anykščiai District, photo by J. Zabulytė, 1988

Žvakės

Visuotinė prasme dieviškumą, žmogaus sielą ir dvasią daugelyje religijų simbolizavo šviesa, sieta ne tik su saule, bet ir su ugnies (ir žvakės) liepsna. Todėl neatsitiktinai degančios žvakės religinėse apeigose paliudytos jau romėnų laikais, svarbią reikšmę jos turi ir krikščionių liturgijoje, kur plačiaja prasme simbolizuoja dievišką šviesą ir tikėjimą. Bažnyčioje naudojamų žvakių simboliką lėmė Kristaus žodžiai: „Aš esu Pasaulio šviesa“ (Jn 8, 12), pati vaškinė žvakė atitinka Kristų: tai jo kūnas, dagtis – siela, liepsna – dieviškumas. Siauresne prasme dvi žvakės ant altoriaus yra Senojo ir Naujojo Testamentų simboliai⁷¹. Ar šis simbolis buvo naudojamas ir kryžiuose?

71 Biedermann, *Naujasis simbolių žodynas*, 423–425; *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 326.

Iš medžio išdrožtos mažesnės arba didesnės dvi žvakės gana dažnai papildė Rytų Aukštaitijos kryžių kuklesnių arba puošnesnių kryžmų koplytelių religinę simboliką. Visose minėtose vietovėse paplitę atvejai, kai dvi nedidelės žvakės laiko ant koplytelių kolonų viršaus klūpantys angeliukai; rečiau jų figūros su žvakėmis komponuotos puošnaus stogelio Nukryžiuotajam apačioje; pavieniais atvejais ir 4 nedidelės žvakės talpintos dviejose koplytėlėse – dvi žvakės supa taurę prie Nukryžiuotojo kojų, kitos dvi – įkomponuotos abipus kryželio apatinėje koplytėlėje⁷². Zarasų apylinkėse nedidelės žvakės žvakidėse komponuotos koplytėlės papėdėje greta dviejų gausybės ragų. Zarasų, Anykščių, Utenos vietovėse dviem žvakėmis kartais buvo užbaigiamas kuklesnių altorinių koplytelių [9 il.] arba puošnesnių stogelių kolonėlių viršus. Daugiausia Anykščių apylinkėse plito dar vienas variantas, kai abipus nedidelės koplytėlės arba puošnaus stogelio Nukryžiuotajam dvi žvakės naudotos vietoj kolonėlių⁷³. Turint omeny, kad paminklas yra Dievo namų atitikmuo ir šio tipo Rytų Aukštaitijos kryžių koplytėlės pasižymi savita altorių imitacija, natūralu, kad visi šie žvakių panaudojimo variantai yra vietinių meistrų kūrybiškai interpretuoti bažnyčių altorių pavyzdžiai.

Keturios medinės žvakės kartais buvo naudojamos senuosiuose Žemaitijos stogastulpiuose⁷⁴, tačiau mediniuose kryžiuose, kaip ir Dzūkijoje, šis motyvas nepastebėtas.

Lietuose ketaus kryžiuose aiškiai atvaizduotos žvakės neaptiktos⁷⁵, o kaltinių atveju – žinomi tik pavieniai pavyzdžiai. Dauguma jų užfiksuota Aukštaitijoje ir pasižymi keliais komponavimo būdais: kai kuriuose rėminiuose kryžiuose dvi žvakės suformuotos iš susuktos geležies juostos ir

72 Pvz., Jautališkių kaimo kryžius, Salako vls. (Zarasų aps.).

73 Tai pats seniausias metrikose nurodytas 1822 m. kryžius Anykščiuose, nedatuotas Anykščių ir 1898, 1891, 1919 m. paminklai Svėdasų kapinėse, Svėdasų bažnyčios šventoriaus kryžius ir sodybiniai 1885 m. Vikonyse (Svėdasų sen.) bei 1884 m. Klevėnuose (Skiemonių sen.). Kai kurių šių paminklų dekoru elementų bei laikotarpio panašumas perša mintį apie vieno autoriaus darbą.

74 Iliustracijas ir plačiau apie tai žr.: Jolanta Zabulytė, „Ar buvo Lietuvoje mirusiųjų žibintai? Žemaitijos stogastulpiai su žvakėmis“, *Liaudies kultūra* 5 (2012): 30–43.

75 Žvakės kaimo žmonėms galėjo priminti gana menkai Lietuvoje plitę neogotikinio modelio lieti kryžiai, kuriuose dekorui panaudotos nedidelės gotikinės smailės, vienu atveju jos komponuotos virš kryžmos, dažniau sutinkamas variantas – „Minervos“ katalogo nr. 42, taip pat ir Rygoje lietas modelis, kai gotikinės smailės talpintos stiebo centre esančios stačiakampės ažūrinės detalės šonuose. Tokie pavieniai modeliai užfiksuoti Sūduvoje, Žemaitijoje bei Aukštaitijoje, bet galimą įtaką įrodyti keblu.

talpintos abipus stiebo jo apačioje⁷⁶, rečiau – centrinėje vidinės stiebo erdvės dalyje⁷⁷, pavieniais atvejais – dvi masyvios metalo žvakės, „įreminančios“ kryžmoje įkomponuotą spinduliuojančią monstranciją⁷⁸, ir dvi geležinės žvakės kryžiaus stiebo apačioje Marijos skulptūrei skirtos skardinės koplytėlės kraštuose bei dvi iš alavo lietos abipus statulėlės veikiausiai pridėtos vėliau [10 il.].

Kitų regionų kaltiniuose kryžiuose šis motyvas itin retas: pavyko rasti tik vieną rėminį paminklą Žemaitijoje, kurio kaltinio postamento ir stiebo sankirtoje įkomponuotos smulkios medinės „žvakutės“ nedidelėse dviejose metalinių strypų „žvakidėse“⁷⁹.

Monstrancijos – saulės

Šviesos simbolika siejasi ne tik su žvakėmis, bet ir su saulės formos monstrancija. Tai puošniausias katalikų liturginis reikmuo, kuriame per pamaldas tikintiesiems rodomas ir procesijose nešamas Švč. Sakramentas. Baroko epochoje paplito saulės formos viršutinė monstrancijos dalis – glorijs, nes šis šviesulys daugelyje religijų buvo siejamas su dangiškuoju dieviškumu bei teisingumu (šviesa nugali tamsą), tad jo prasmė nepakito ir krikščionių ikonografijoje, tik buvo papildyta Kristaus kūno, Jo Prisikėlimo reikšmėmis.

Išdrožtos iš medžio arba kirptos iš skardos spinduliuojančių monstrancijų formos yra neatsiejama daugelio Rytų Aukštaitijos kryžių su altorinėmis koplytėlėmis dekoru dalis, dažnai užbaigianti stogelio viršų, aptinkama ir paprastesnio dekoru kryžiuose ant puošnesnio stogelio Nukryžiuotajam⁸⁰. Kitas Aukštaitijoje sutinkamas monstrancijos komponavimo variantas analogiškas kieliko atvejams, kai saule švytinti reljefinė forma pridėjama koplytėlės apačioje⁸¹ arba po Nukryžiuotojo kojomis⁸², rečiau pasitaiko, kai ji yra stiebo apačioje⁸³.

76 Kryžius prie kelio šalia Stūglių k. (Tauragnų sen.) ir kiti Utenos r. kapinių kryžiai (E. Židonio nuotrauka, 2017).

77 Pvz., Saločių kapinių kryžius (Pakruojo r.) ir kt.

78 Profesionalių kalvių darbo 1894 m. kryžius Skapiškio kapinėse (Kupiškio r.).

79 Judrėnų kapinių kryžius (Telšių r.).

80 Retais atvejais jas keičia spinduliuojančiame trikampyje įrėžta Apvaizdos akis arba tik spinduliai apsuptas trikampis.

81 Pvz., apie 1900 m. kurtame Beniūnų kaimo kryžiuje (Dūkšto vls., Zarasų aps.) monstrancija patalpinta koplytėlės apačioje sukonstruotoje „dėžutėje“.

82 Zarasų parapijos kapinių, Antazavės kapinių (Zarasų aps.), minėtas 1905 m. Pakapių kaimo kryžius ir kt.

83 Aptikti tik pavieniai šio komponavimo principo pavyzdžiai, tai – Utenos kapinių kryžiaus puošnios formos monstrancija ir Baltkaičių kaimo kryžiuje (Viešintų vls., Anykščių aps.) jos reljefas išdrožtas negilioje pusapvalėje nišoje.

11. Antanas Deveikis, Medinis kryžius, Antalgės k., Utenos aps., NČDM LS, A. Varno rinkinys, nr. 519

Wooden cross, A. Deveikis, Antalgė village, Utena County, NČDM LS, A. Varnas's collection, no. 519

12. Kaltinis kryžius, apie 1915, Traupio kapinės, Anykščių r., Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2014

Forged cross, ca 1915, Traupis, Anykščiai District, photo by J. Zabulytė, 2014

Formos gana įvairios, tačiau vyrauja centro apskritimą supantys smulkūs spinduliai ant nedidelio „kotelio“, kuris gana dažnai papildytas nedideliu pusmėnulio siluetu [11 il.]. Tai primena ir Aukštaitijos stogastulpių saulės formos kaltines viršūnes, nes liturgijoje naudojamame reikmenyje nedidelis pusmėnulis patalpintas įstiklintame centre (rezervakulyje), bet ne saulės apačioje. Kitos šio tipo kryžių monstrancijos itin stilizuotos – platesniais ar siauresniais spinduliais spindintis viršus dažnai neturi centrinės ertmės (kartais centras išskirtas spalva arba glotnesniu paviršiumi), kitais

atvejais centro ertmė palikta tuščia, rečiau užpildyta stiklo, veidrodžio (?) švytėjimu⁸⁴, kojėlės nežymiai arba giliau profiliuotos, neretai ir paprastos, kartais kresnos, panaudotas siauresnis arba platesnis pagrindas – pėda [žr. 4 A, B; 9 il.]. Kai kuriuose kryžiuose ši saulė primena nedidelį stiliizuotą žydinčios saulutės žiedą, tokie, kaip ir aukščiau aptarti, variantai yra kai kuriuose minėtuose Aukštaitijos kryžiuose su žvakėmis. Gana dažnai monstrancijų viršuje buvo talpinamas nedidelis kryželis, kartais su mažu pusmėnuliu jo apačioje.

Nors Žemaitijoje buvo nemažai liaudiškojo baroko bažnyčių, jau nekalbant apie visuotinį monstrancijos naudojimą pamaldų bei procesijų metu, šis elementas mediniuose kryžiuose čia itin retas⁸⁵. Kol kas aptikti tik pavieniai pavyzdžiai su Aukštaitija besiribojančioje Šiaulių apskrityje, kai didesnė ar mažesnė spinduliuojanti monstrancija buvo naudojama kryžių dekore, pavyzdžiui, vienas kryžių panašus į aukštaitišką, tad nestebina, jog ir monstrancija su apatiniu pusmėnuliu bei kryželiu viršuje atitinka minėtus Aukštaitijos pavyzdžius⁸⁶, o kitame ažūrinė detalė komponuota kartu su kryželiu vertikalaus skersinio viršuje ir tarsi atkartoja spinduliuojančių geležinių viršūnių formą⁸⁷, tad sunku nustatyti, ar galima ją priskirti prie monstrancijų. Dzūkijoje daugelio kryžių koplytėlių stogelių viršų dažnai puošia spinduliuojanti Apvaizdos akis, bet ne monstrancija.

Kaltiniuose kryžiuose spinduliuojanti monstrancija gana reta, šiek tiek daugiau jų užfiksuota Žemaitijoje. Žemaitijos kaltiniuose kryžiuose buvo naudojamos lietos, Aukštaitijoje – kaip ir mediniuose kryžiuose, ir iš skardos ar plono metalo lakšto karpytos monstrancijos. Lietos monstrancijos abiejuose regionuose komponuotos vertikalaus skersinio viršuje⁸⁸ [12 il.]. Pavienių paminklų variantai skiriasi: Aukštaitijoje ji sutinkama

84 Naudojant tyrimui archyvinės nuotraukas, jose ne visada gerai matomos smulkios detalės, tad sunku nustatyti, ar tikrai buvo naudoti veidrodiniai centrai, ar fotografuojant sublizgėjo stiklas.

85 Žemaičiai kukliau puošė kryžių kryžmų koplytėles bei stogelius Nukryžiuotajam ir jų viršuje talpino nedidelį kryželį arba nenaudojo jokio papildomo elemento.

86 1889 m. kryžius Šiaulėnų kapinėse (Šiaulių aps.).

87 Jurgaičių k. sodyboje buvęs 1883 m. kryžius (Meškučių vls., Šiaulių aps.). Archyvinėje nuotraukoje sunku įžvelgti ne tik medžiagą (medis? ar metalas?), bet ir aiškią formą.

88 Tai du rėminiai kryžiai Tauragės (1901 ir 1902) bei Viduklės (Raseinių r.) kapinėse. Pažymėtina, kad Viduklės ir Traupio kapinių [12 il.] kryžių atveju lietos monstrancijos yra pridėtos užsakovų pageidavimu, nes tokio pačio modelio kryžiai kitose kapinėse šios papildomos detalės neturi.

kryžmos centre⁸⁹, Žemaitijoje – stiebo apačioje⁹⁰ arba „saulutės“ formos lietos detalės tvirtintos ant stiebo centre esančios nedidelės skardinės koplytėlės stogelio⁹¹, arba, veikiausiai sekant neogotikinių lietuvių kryžių dekorą pavyzdžiais, koplytėlę keičia trys vertikalūs strypeliai su jų viršuje pritvirtintomis tokiomis pačiomis „saulutėmis“, kurių centrinė turi apačioje platėjančią „kojelę“⁹².

Monstranciją galima įžvelgti ir Kepurių kaimo kapinėse (Kupiškio r.) originalios formos juostiniame kryžiuje, kuriame virš kryžmos pritvirtinta Aukštaitijos mediniams kryžiams būdinga skardinė saulė su tuščia viduriu vidumi.

Kaip ir kieliko bei IHS atvejais, spinduliuojanti monstrancija sutinkama ne tik Aukštaitijos, bet ir kitų regionų XX a. pirmos pusės metalinių bei akmeninių kryžių postamentų fasaduose.

Angelai

Šių sparnuotų Dievo pasiuntinių⁹³ ir jo valios vykdytojų vaizdinys žinomas senovės Rytų religijose, jų simbolika tęsiama ir krikščionybėje. Senajame Testamente kalbama apie Dievą lydinčias antgamtinės būties būtybes, kurios vėliau tapo Dievo tarpininkais tarp dviejų pasaulių – Žemės ir Dangaus. Angelai buvo vaizduojami apibendrintai ir tapo neatsiejama daugelio religinių siužetų dalimi, o maždaug nuo XII a. jie pradėti vaizduoti ir sparnuota galva, taip išreiškiant jų bekūniškumą, ši forma ypač paplito Europos bei Lietuvos baroko epochos bažnytinėje dailėje. Tad nenuostabu, kad bažnytinėje skulptūroje bei tapyboje dažnas angelų motyvas rado sau vietą ir memorialiniuose paminkluose. Kadangi tema labai plati, apibūdinasi tik bendruosius bruožus.

Angelai dažniausiai sutinkami Rytų Aukštaitijoje plitusiuose mediniuose kryžiuose su altorinėmis koplytėlėmis bei puošniais, kartais ir savitas koplytėlės primenančiais stogeliais Nukryžiuotajam. Angelų paplitimas Rytų Aukštaitijos kryžiuose su koplytėlėmis-altorėliais lėmė jų kompozavimo būdų įvairovę: dažniausiai reljefiniai arba siluetinės formos, ilgais

89 Minėtas profesionalaus darbo 1894 m. rėminis kryžius Skapiškio kapinėse (Kupiškio r.).

90 1898 m. juostinis kryžius Tauragės kapinėse.

91 1901 m. juostinis kryžius Žemaičių Kalvarijos kapinėse (Plungės r.).

92 Rėminis Alsėdžių kapinių kryžius (Plungės r.), J. K. Pačkauskienės nuotrauka.

93 Gr. *angelos* – pasiuntinys.

13. Medinis kryžius, meistras iš Pyžonių k., Rokiškio vls. ir aps., NČDM LS, A. Varno rinkinys, nr. 928, 1925

Wooden cross, folk master from Pyžonys village, Rokiškis rural district and County, NČDM LS, A. Varnas's collection, no. 928, 1925

drabužiais klūpantys angelai su nedidelėmis žvakėmis arba maldai sudėję rankas, kaip ir bažnyčių altoriuose, talpinti ant koplytėlės kolonų ir kartu su stogelio monstrancija (rečiau – kryželiu) sudaro bendrą kompoziciją [11 il.]; kitais atvejais klūpančių angelų figūrėlės komponuotos koplytėlės papėdėje prie Nukryžiuotojo kojų, jei žemiau – abipus monstrancijos arba stilizuoto Gyvybės medžio⁹⁴. Rečiau koplytėlėse be kolonėlių jie talpinti ant stogelio abipus monstrancijos⁹⁵ ir, kai du angelai talpinti ant koplytėlės kolonėlių arba abipus stogelio Nukryžiuotajam, o kiti du – koplytėlių apačioje, dažniausiai viršutiniai laiko žvakes, apatiniai vaizduojami adorantų pozomis⁹⁶, kituose – angelų figūros užbaigia koplytėlės kolonas, o papėdės kraštus „įrėmina“ keturios sparnuotos galvutės⁹⁷ [13 il.]. Pavieniais atvejais du angelukai buvo komponuojami abipus stiebo kryžmų koplytėlės apačioje⁹⁸. Savitai

94 1883 m. kryžius Laužadžių k. (Rokiškio aps.), 1901 m. kryžius Zarasų aps., XX a. I pusėje Jurkevičiaus darbo kryžius sodyboje Kariūnų k. (Viešintų vls., Anykščių aps.) ir kt.

95 1879 m. kryžius Antazavės kapinėse (Zarasų aps.), 1886 m. kryžius sodyboje Antalgės k. (Utenos aps.) ir kt.

96 1919 m. kryžius Kaboriškių k. ir keli Tauragnų vls. (Utenos aps.) paminklai. 1903 m. kryžius Skiemonyse (Anykščių vls.) ir kt.

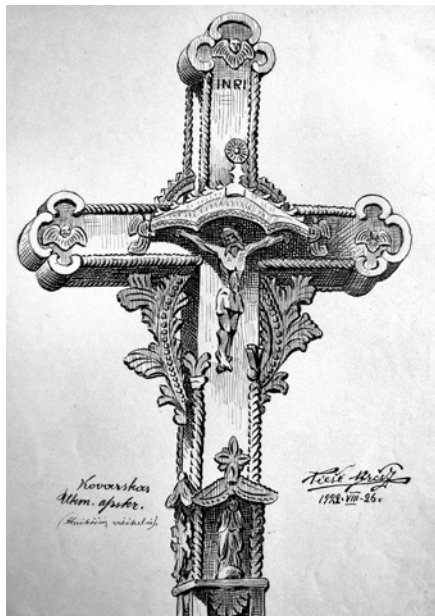
97 Keli kryžiai Anykščių r.: 1887 m. sodybos kryžius Pagojės k. (Andrioniškio vls.), 1895 m. Liudiškių k. sodyboje Anykščių vls. ir kt.

98 Pvz., 1905 m. kryžius Pakapinės k. laukuose (Obelių vls., Rokiškio aps.).

14 A. Petras Blažys, Mediniai kryžiai, Jaunimo kryžius, 1920, Semeniskių k., Anykščių vls., NČDM LS, A. Varno rinkinys, nr. 555, 1924

Wooden crosses, Youth cross, 1920, Semeniskiai village, Anykščiai rural district, NČDM LS, A. Varnas's collection, no. 555, 1924

14 B. Petras Blažys, Mediniai kryžiai, Kuklių kapinės, 1923, Anykščių vls., NČDM LS, A. Varno rinkinys, nr. 634, 1924

Wooden crosses, Kukliai cemetery, 1923, Anykščiai rural district, NČDM LS, A. Varnas's collection, nr. 634, 1924

angeliukus komponavo anykštėnas P. Blažys: kartais jie vaizduoti ne profiliu kaip įprastai, bet atsisukę į žiūrovą, du stilizuoti angelai – abipus stogelio, o nedidelės apibendrintų formų sparnuotos angelų galvutės tvirtintos ant stulpo po Nukryžiuotojo kojomis [14 A il.]. Kituose šio autoriaus kryžiuose, be dviejų abipus Nukryžiuotojo stogelio esančių angeliukų, sparnuotos galvutės papildė trijų skersinių fasadus [14 B il.]. Originaliai komponuoti ir du klūpantys angeliukai Troškūnų kapinėse (Anykščių aps.) buvusiame kryžiuje – čia jie patalpinti vienas greta kito vertikaliame skersinyje virš kryžmos stogelio.

Kaip ir monstrancijų bei žvakių atvejais, Žemaitijoje angelai mediniuose kryžiuose nėra dažni – aptikti tik pavieniai pavyzdžiai, kaip antai jų

15. Lietas ketaus kryžius, detalė, Debeikių bažnyčios šventorius, Anykščių r., Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2019

Cast iron cross, detail. Debeikiai churchyard, Anykščiai District, photo by J. Zabulytė, 2019

16. Lietas kryžius, Anykščių senosios kapinės, Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2013

Cast cross, Anykščiai old cemetery, photo by J. Zabulytė, 2013

sparnuotos galvutės pavaizduotos stiebo koplytėlės frontonuose Kretingos kapinių kryžiuje. Savaimė suprantama, kad Žemaitijoje, vyraujant įvairių spindulių formų kryžių puošybai, angelams nebuvo vietos, tačiau kai kuriuose kryžiuose, ypač su Kristaus kankinimo įrankiais bei spinduliais, žemaičiai mėgo ant vertikalaus skersinio viršaus patalpinti trimituojančio angelo skardines vėjarodes⁹⁹. Galima numanyti, kad šiame regione paminklų geležinėse viršūnėse buvusios gana dažnos trimituojančių angelų vėjarodės perkeltos ir į medinių kryžių kompoziciją, taip jų simboliką papildant Paskutinio teismo dienos tematika. Gana retai Dzūkijos kryžių masyviose kryžmų koplytėlėse prie Nukryžiuotojo kartu su kitais šventaisiais talpintos ir nedidelės besimeldžiančių angelų figūrėlės.

Metaliniuose kryžiuose angelai taip pat gana dažni. Lietuose kryžiuose jie daugiausia ažūrinių neogotikinės stilištos modelių, kurie plito

99 Rietavo miestelio (Telšių aps.), Raudėnų k. kapų (Šiaulių aps.) kryžiai ir kt.

visoje Lietuvoje¹⁰⁰. Viename iš jų merginos išvaizdos angelas pakeltais sparnais įkomponuotas stiebo centre ir užima didelę dalį ažūrinio rėminio kryžiaus vidaus¹⁰¹, šio stiliaus paminklus labiau mėgo Aukštaitijos, menčiau Dzūkijos bei Žemaitijos užsakovai. Lietuvos vietovėse dažnai sutinkamas monumentalus liejinys, kurio kompoziciją sudaro paprastas kryžius ir prie jo prisišliėjusio angelo skulptūra¹⁰². Kituose lietuose kryžiuose buvo naudojamos sparnuotos angelų galvutės: antai Lietuvoje populiariame neogotikiniame modelyje ji įkomponuota stiebo centre¹⁰³ [15 il.], pavieniais atvejais tai galėjo būti nukopijuota ir kaltiniuose kryžiuose¹⁰⁴, kitas, retesnis, variantas – kryžmą supančios keturios sparnuotos angelų galvutės naudotos dviejų skirtingų stilių liejiniuose: tai minėtas prancūziško modelio puošnios eklektiškos ornamentikos kryžius, kuriame horeljefinės galvutės derintos su spinduliais¹⁰⁵, o kitas yra bizantinės stilistikos¹⁰⁶ [16 il.].

Retiems Lietuvoje plitusiems modeliams priskiriamas Prancūzijos liejyklos pavyzdys – du angelai, kurių vienas laiko tikėjimo simbolį – ostiją, o kitas – kūdikį (meilės, dorybės alegorija) kryžiaus cokolio apačioje¹⁰⁷, taip pat ažūrinio piešinio rėminiai kryžiai, kuriuose suglaustais sparnais angelo galvutė išlieta vertikalaus skersinio užbaigoje¹⁰⁸.

Kaltiniuose kryžiuose angelai taip pat aptinkami Rytų Aukštaitijoje bei Žemaitijoje. Sprendžiant pagal išlikusius užfiksuotus pavyzdžius, Aukštaitijoje jie mėgti Utenos, Anykščių, retesni Kupiškio, Rokiškio, Ignalinos apylinkių kapinių, pakelių bei sodybų paminkluose. Kaip ir mediniuose kryžiuose, Aukštaitijoje jie komponuoti įvairiais būdais, naudotos ir visafi-gūrės, ir sparnuotų galvučių formos.

100 Ažūriniai puošnūs liejiniai mažiau sutinkami Mažojoje Lietuvoje, kur pirmenybė buvo teikiama kuklumui, paprastumui.

101 Žr. Kauno „Minervos“ katalogo nr. 8.

102 Kai kurie Žemaitijos ir Aukštaitijos šio stiliaus paminklai lieti įvairiose liejylose, galbūt net nedidelėse dirbtuvėse, nes angelo figūroje esama pozos skirtumų, skiriasi ir plastikos modeliuotė.

103 Žr. Kauno „Minervos“ katalogo nr. 8 v.

104 Kaltinėnų kapinių (Šilalės r.) rėminis kryžius, J. Pačauskienės nuotrauka, 2008.

105 1878 m. mirusio kunigo kapas Kudirkos Naumiesčio kapinėse (Šakių r.).

106 Kitas toks pats modelis, tik be kryžmoje komponuotų angelų galvučių, paplitęs visoje Lietuvoje; žr. Kauno „Minervos“ katalogo nr. 6.

107 Pavieniai paminklai Žemaitijoje, Aukštaitijoje, Užnemunėje. Atributų reikšmės nurodė apie šį kryžių modelį rašiusi J. Pačauskienė „Ketaus kryžiai Lietuvos kapinėse“, 273.

108 Keli kryžiai Aukštaitijos, Vilniaus, Žemaitijos kapinėse.

17. Kaltinis kryžius, 1893, Elmininkai, Anykščių r., Rokiškio krašto muziejaus ekspozicija, Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2019

Forged cross, 1893, Elmininkai, Anykščiai District, Rokiškis Land Lore Museum, photo by J. Zabulytė, 2019

18. Kaltinis kryžius, 1889, Skiemonių bažnyčios šventoriaus kapinės, Anykščių r., Jolantos Zabulytės nuotrauka, 2013

Forged cross, 1889, Skiemonys churchyard cemetery, Anykščiai District, photo by J. Zabulytė, 2013

Rėminiuose kryžiuose gana dažnai du lieti klūpantys angelai buvo tvirtinami abipus stiebo arčiau Nukryžiuotojo. Jie naudoti ir profesionalaus kalvio kryžiuje, kuriame matomi anatomiškai tikslūs įvairių pozų angelų liejiniai, nors detalės lietos ne itin kruopščiai [17 il.], tačiau dažniau sutinkami kaimo kalvių nukaltuose paminkluose¹⁰⁹. Rečiau nedideli, apibendrintos

109 Pvz., 1884 m. Strokinių k. kapinių (Tauragnų sen., Utenos r.) bei vienodi 1902 ir 1912 m. Linkmenų k. (Ignalinos r.) senųjų kapinių kryžiai – 1912 m. kryžiuje angelų pozos taip pat skiriasi, E. Židonio nuotraukos, 2010, 2021.

formos besimeldžiantys lieti angelai buvo komponuojami stiebo centre arba jo apačioje¹¹⁰. Angelų stilistika bei jų poza artima aptartoms medinių kryžių figūroms, tačiau kitokia paminklo konstrukcija padiktavo vietos kaitą – nesant koplytėlės, jie talpinti arčiau arba toliau Nukryžiuotojo, kai kuriais atvejais – kryžiaus apatinėje dalyje. Labai tikėtina, kad ir angelų figūrų liejiniai buvo gaminami sekant medinių kryžių angelų pavyzdžiais arba net liejinio formoms naudoti medinių kryžių modeliai. Panašios stilistikos iš skardos iškirpti klūpantys angelai kartais naudoti ir kai kuriose Dzūkijos vietovėse¹¹¹, tačiau jie neturi atitikmenų šio regiono medinių kryžių tradicijoje, todėl jų kilmė laukia tolesnių tyrimų.

Kitas variantas, kurį lėmė rėminio kryžiaus konstrukcija, – vienas besimeldžiantis klūpantis angelas vidinėje stiebo apačios dalyje. Dažnai tai iš skardos išpjautas apibendrintos formos siluetas¹¹² arba buvo naudojamas liejinys¹¹³. Rokiškio senosiose kapinėse 1988 m. užfiksuotas ir mišrus atvejis, kai rėminio kryžiaus stiebo centre įkomponuoti du šoniniai angelai bei vienas po Nukryžiuotojo kojomis vidinėje stiebo erdvėje.

Bendrumą su medinių kryžių tradicija liudija ir sparnuotų galvučių kaltiniuose kryžiuose naudojimas, tačiau neatmestina ir galima lietuvių kryžių dekorą įtaka, matoma kai kurių netoli viena kitos buvusių vietovių kaltinių kryžių kompozicijose; šiuo atveju pasitarnauja Anykščių rajone esantis pavyzdys, kai lieto kryžiaus kryžmoje esančios sparnuotos galvutės [15 il.] galėjo paskatinti vietinį kalvį panašų principą panaudoti ir kaltiniame paminkle, jo dekorą papildant dar viena galvute stiebo apačioje¹¹⁴ [18 il.]. Retesnis sparnuotų galvučių variantas primena minėtą P. Blažio naudotą principą, kai jos talpintos aplink kryžmą trijų rėminių skersinių viduryje¹¹⁵ arba skersinių galuose¹¹⁶.

110 Stiebo centre angelai panaudoti 1901 m. mirusiojo paminkle Papilių kapinėse (Viešintų sen., Anykščių r.) bei Rokiškio senųjų kapinių kuklaus dekorą kryžiuje ir kt. Stiebo apačioje – 190(?) m. Užpalių kapinių (Utenos r.) kryžiuje.

111 Pavieniai paminklai Prienų, Alytaus, Varėnos rajonų senosiose kapinėse.

112 Užpalių, Kuktiškių, 1902 m. Strokinių k. kapinių, sodybos Trumpalių kaime (Utenos r.) kryžiai.

113 1902 m. Plavėjų k. kapinių (Dūkšto sen., Ignalinos r.), Skudutiškio kapinių (Tauragnų sen., Utenos r.) kryžiai.

114 Panašus galėjo būti ir 193(?) m. Papšių kapinių (Debeikių sen., Anykščių r.) kaltinis kryžius, kuriame išliko tik apnykusi analogiškos formos lieta angelo galvutė stiebo apačioje.

115 1892 m. palaidojimą žymintis kryžius Šimonių kapinėse (Kupiškio r.).

116 Navaičių k. kapelių (Užpalių sen., Utenos r.) rėminis kryžius.

Angelai kaltiniuose Žemaitijos kryžiuose nėra dažni ir pratęsia geležinių viršūnių, tuo pačiu ir kai kurių medinių kryžių vėjarodžių, tradiciją – pavaizduoti visu ūgiu trimituojantys, taip pat iškirpti iš skardos. Jų komponavimo vieta skiriasi nuo aukštaitiškųjų, nes tvirtinti ne tik ant rėminių¹¹⁷, bet ir juostinių¹¹⁸ kryžių horizontalaus skersinio viršaus. Kitokios ir pozos – čia jie nususukę vienas nuo kito, rečiau trimituojantys stiebo link. Pasitaiko ir pavienių Aukštaitijai būdingų sprendimų, kai juostiniame kryžiuje dviejų besimeldžiančių lietuvių angelų figūrėlės komponuotos stiebo viduryje¹¹⁹.

Kaip ir IHS bei monstracijos, taurės atvejais XX a. pradžios – antros pusės Aukštaitijos paminkluose betoninės sparnuotos angeliukų galvutės kartais pavaizduotos kryžiaus postamento fasade. Analogiški aukštaitiškiems besimeldžiančių angelų liejiniai gana dažni Dzūkijos XX a. vidurio – 7 deš. paminklų postamentų papildiniai. Vietinės gamybos iš betono lieti klūpantys skulptūriniai angeliukai (su dėklais žvakėms arba be jų) Lietuvoje buvo gan populiariūs sovietmečiu ir komponuoti antkapinių stelių šonuose, gana daug tokių pavyzdžių esama ir Aukštaitijoje, todėl galima įžvelgti tam tikrą šio regiono „angeliškosios“ tradicijos tęstinumą.

Išvados

Apžvelgus krikščionių simbolių naudojimą XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės Aukštaitijos mediniuose ir metaliniuose kryžiuose Lietuvos kontekste, galimos pirminės išvados, kad:

1. Abreviatūros INRI formos ir komponavimo principai Aukštaitijos mediniuose bei metaliniuose kryžiuose nesiskiria nuo kitų Lietuvos regionų, ji dažniau sutinkama paprastuose, rečiau – puošniuose šių tipų kryžiuose. Panaši situacija ir kaukolės su kaulais motyvo atžvilgiu: Aukštaitijoje, kaip ir kitose vietovėse, dažniau naudota paprastos formos, rečiau puošnesniuose mediniuose kryžiuose, panašios ir jos komponavimo vietos (išskyrus Dzūkiją), o lietuose ir kaltiniuose kryžiuose visoje Lietuvoje šis motyvas sutinkamas tik pavieniais atvejais. Monograma IHS, kaip ir kituose regionuose, mediniuose ir kaltiniuose kryžiuose naudota retai.

117 Kryžiai Kaltinėnų kapinėse (Šilutės r.), Pavandenės kapinėse (Telšių r.) ir kt., V. Kašinsko nuotraukos, 1997.

118 Žemaičių Kalvarijos kapinės (Plungės r.), V. Kašinsko nuotraukos, 1997.

119 Pavandenės kapinių kryžius (Telšių r.), S. Zakrausko nuotrauka, 1992.

2. Rytų Aukštaitija išsiskiria širdies motyvo populiarumu mediniuose kryžiuose su altorinėmis koplytėlėmis. Kai kuriuose Aukštaitijoje statytuose lietuose modeliuose naudota širdis, bet jos, kaip ir medinių kryžių širdys, formos bei komponavimo atžvilgiu neturėjo įtakos kaltinių kryžių dekorui, nes čia dažnesnis kryžmoje iš vielos išlankstytas širdies siluetas. Palyginus su kitais Lietuvos regionais, akivaizdus širdies motyvo pomėgis visų tipų Aukštaitijos paminkluose.

3. Taurė (kielikas) – įvairių regionų mediniuose kryžiuose sutinkamas motyvas, bet Aukštaitijos paminklai išsiskiria formų bei komponavimo vietų specifika. Kaltiniuose kryžiuose taurė vaizduota tik Aukštaitijoje ir pavieniais atvejais dvasininkų kapams žymėti, o tai liudija tradicijos kaitą.

4. Rytų Aukštaitija išsiskiria dviejų žvakių vaizdavimo paplitimu mediniuose kryžiuose su koplytėlėmis-altorėliais, kur jas laiko klūpantys angelai, o žvakės kaip savarankiški papildiniai naudotos paminkluose su puošniais stogeliais Nukryžiuotajam. Lietuose kryžiuose šis motyvas ne-naudotas, o kaltiniuose retas – žinomi tik pavieniai atvejai Aukštaitijoje ir Žemaitijoje.

5. Saulės formos monstrancija itin būdinga Rytų Aukštaitijos mediniams kryžiams su altorinėmis koplytėlėmis, kur ji, kaip ir kuklesnio dekoru paminkluose, buvo komponuojama stogelio viršuje, rečiau kitose paminklo vietose. Lietuose kryžiuose monstrancija neaptikta, o kaltiniuose kryžiuose ši detalė itin reta (dažnesnė Žemaitijoje), tad akivaizdu, kad, pakitus paminklo sandarai, Aukštaitijos kalviai neperėmė mediniuose kryžiuose dažnai matomo motyvo.

6. Aukštaitijos mediniai kryžiai išsiskiria angelų gausa, ypač altorinėse koplytėlėse, todėl esama nemažai jų komponavimo bei formų variantų. Lietuose kryžiuose sparnuotos angelų galvutės, rečiau visafigūriai atvaizdai matomi tik kai kuriuose modeliuose, tačiau pavieniais atvejais sparnuotos galvutės galėjo turėti įtakos kaltiniams kryžiams formos ir komponavimo principų atžvilgiu. Kaltiniuose Aukštaitijos rėminiuose kryžiuose dažni lieti klūpantys angelai atspindi vietinę medinių kryžių tradiciją ir tik šio regiono kryžiams būdingas vienas lietas arba iš skardos iškirptas siluetas apatinėje rėminio stiebo vidaus dalyje. Žemaitijoje jų pozos ir komponavimo būdai

skiriasi – sutinkami dažniausiai juostiniuose kryžiuose ir talpinti horizontalaus skersinio viršuje, o trimituojančių poza liudija geležinių vėjarodžių tradicijos tęstinumą.

7. Veikiausiai dėl specifinės paminklų struktūros Aukštaitijos kaltiniuose kryžiuose retai naudoti religiniai simboliai – taurė su ostija (arba su kryželiu), saulės formos monstrancija, rečiau, kai IHS perkelta į lietu ir kaltinių kryžių postamentų fasadus.

Gauta — 2023 03 17

Literatūra

- Biedermann, Hans. *Naujasis simbolių žodynas*, 416. Vilnius: Mintis, 2002.
- Dikevič, D. „INRI“. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Žiūrėta 2021 m. gruodžio mėn. www.vle.lt/straipsnis/inri/.
- Krikščioniškosios ikonografijos žodynas. Sudarė Dalia Ramonienė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.
- Pačkauskienė, Jurgita Kristina. „Metaliniai antkapiniai kryžiai: reiškiny – dirbiny – paminklas“. Daktaro disertacija. Vilnius: VDA, 2016.
- . „Ketaus kryžiai Lietuvos kapinėse: stilius, ornamentai, simboliai“, 260–285. In *Ornamentas: XVI – XX a. I pusės paveldo tyrimai*. Sudarė Aleksandra Aleksandravičiūtė. Vilnius: LKTI, 2014.
- Pocevičius, Arvydas. „Ką Bažnyčioje reiškia inicialai IHS“. *Bernardinai.lt* (2019 01 17). Žiūrėta 2021 m. gruodžio mėn. www.bernardinai.lt/2019-01-17-ka-baznycioje-reiskia-inicialai-ihs/.
- Zabulytė, Jolanta. „Ar buvo Lietuvoje mirusiųjų žibintai? (Žemaitijos mediniai paminklai su žvakėmis ir žvakidėmis)“. *Liaudies kultūra* 5 (2012): 30–43.

Summary

Christian Symbols of the Wooden and Metal Crosses of the Aukštaitija Region of the Nineteenth – First Half of the Twentieth Century

Jolanta Zabulytė

Keywords: Christian symbols, wooden and metal crosses, Aukštaitija.

The article discusses the yet unexplored Christian symbols found on wooden and metal (cast iron and forged) memorial crosses of the nineteenth – first half of the twentieth century of the Aukštaitija region. Most attention is given to the arrangement of the abbreviation INRI, the monogram of Christ IHS, and the motifs of a heart, candles, a sunburst monstrance, a cup, a skull with bones, and angels, their stylistics and combinations with other decorative elements. Examples from a single region have been chosen for the study in order to reveal the specific features and development of these Christian symbols used in crosses, and their uniqueness is revealed by comparing them with monuments of other regions of Lithuania.

The research revealed that the motifs of INRI, IHS and a skull with bones were used in a similar way in wooden and metal crosses throughout Lithuania, a cup is found in all regions, only the principles of its composition differ. The wooden crosses of Eastern Aukštaitija are distinguished by the frequent depiction of two candles, a sunburst monstrance, a heart, and angels. All these motifs are usually found in wooden crosses having ornate or plain altar shrines and in crosses with ornate canopies for the Crucified Christ. Hearts were used in some models built in Aukštaitija, but, like the hearts of wooden crosses, they did not affect the décor of forged crosses in terms of shape and composition, because the silhouette of a heart folded from wire at the centre is more common there. The popularity of angels in forged crosses may have been due to the frequent use of this motif in wooden crosses, and in isolated cases – in some examples of cast crosses. The motif of the cup was used only in some forged crosses of the Aukštaitija region.